

جایگاه محیط زیست و حقوق

حیوانات در سیره رضوی

دریافت: ۱۴۰۱/۴/۱۷ پذیرش: ۱۴۰۱/۷/۱۰

عبدالرضافرهادیان^۱

چکیده

محیط زیست و حقوق حیوانات از موضوعات مهمی بوده که با توسعه زندگی شهرنشینی بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته و همواره محل بحث و نظر است. در این مقاله به روش توصیفی تحلیلی و با استفاده از روش کتابخانه‌ای تلاش شده به بررسی این موضوع مهم از دید اندیشه رضوی پرداخته شود. سوال اساسی این است که محیط زیست و حقوق حیوانات در اندیشه رضوی چه جایگاهی دارد؟ نتایج مقاله بیانگر این موضوع مهم است که مطابق آموزه‌های اسلامی، محیط زیست و حیوانات اهمیت زیادی دارد. به تبع آموزه‌های اسلامی به‌عنوان چهار چوب مفهومی و ایدئولوژی حاکم بر اندیشه رضوی، امام رضا (علیه السلام) به محیط زیست و حقوق حیوانات توجه زیادی نشان داده‌اند. توجه امام رضا (علیه السلام) به محیط زیست در قالب عناصر محیط زیست شامل آب، هوا، خاک، گیاهان و حیوانات تبیین و تحلیل شده و نتایج حاکی است که در اندیشه رضوی به دفعات در خصوص رعایت حقوق حیوانات و همچنین حمایت از خاک، آلوده نکردن و استفاده بهینه از آب، منفعت گیاهان و هوای پاک برای زیست انسان توصیه‌های متعددی انجام شده است. نتیجه اینکه در اندیشه رضوی، پاسداشت و احترام به طبیعت از آموزه‌هایی است که تأسی و عمل به آن می‌تواند زمینه برپایی جامعه‌ای سالم و پویا را فراهم کند.

کلیدواژه‌ها: سیره رضوی، آموزه‌های اسلامی، محیط زیست، حقوق حیوانات.

۱. مقدمه

قرآن کریم تمام جهان هستی را دارای درک و شعور دانسته که با خالق هستی خود در ارتباط است؛ هرچند برای ما انسان‌ها درک آن از طریق عادی مقدور نیست (حج، ۱۸). محیط زیست شامل همه یا بخشی از عناصر تشکیل دهنده محیط طبیعی اعم از آب، هوا، خاک، چه در سطح و چه در عمق، در حالت طبیعی یا در محیط انسان ساخته می‌شود؛ بنابراین محیط زیست عبارت است از نظام و کلیه عوامل و شرایط طبیعی که انسان در آن زندگی می‌کند و حیات و رشد مادی و معنوی او وابسته به آن‌هاست (ولائی، ۱۳۸۸: ۱۵). ارتباطی دوطرفه بین انسان و محیط زیست برقرار است و با توجه به اینکه محیط زیست در یک طرف و انسان در طرف دیگر این رابطه تعریف می‌شود، شایسته است نسبت این رابطه با روابط دیگر انسان نیز مشخص شود تا جایگاه محیط زیست به صورت کل‌نگر ترسیم شود. طبق نگاه دینی، همه روابط باید ختم به خدا شود. انسان نیز با استفاده از روابط دیگر باید خداگونه شود تا به هدف غایی‌اش برسد. طبیعت و محیط زیست یکی از مظاهر و نشانه‌های خداوند برای تذکر، عبرت و استفاده بهینه انسان است. حیوانات نیز به‌عنوان بخشی از جهان هستی، هرچند از قوه ناطقه و عاقله انسانی بی‌بهره‌اند، از درک و شعور بهره‌مند و احساسات و عواطف برخوردار هستند و از همین رو حرمت دارند. انسان‌ها در بهره‌برداری از آن‌ها به رعایت احترام ذاتی و حق حیات آن‌ها مکلف‌اند؛ چراکه از سوی پروردگار حقوقی بر عهده دارند. در آموزه‌های دینی رعایت حقوق حیوانات از جمله حق حیات و اذیت و آزار نکردن حیوانات خانگی به‌عنوان یکی از شاخصه‌های سفارش ائمه اطهار مبنی بر نگهداری و مراقبت از این حیوانات مورد تأکید قرار گرفته است (قمی، ۱۳۷۷ ق: ۳۲۴). در خصوص جایگاه محیط زیست و حقوق حیوانات در اسلام تألیفات متعددی انجام شده است. محسن حدادی در مقاله‌ای به بررسی مبانی حفاظت از محیط زیست در اسلام پرداخته است (حدادی، ۱۳۸۷) پروانه رضایی نیز در مقاله‌ای از حقوق حیوانات در اخلاق محیط زیست اسلام از منظر نهج البلاغه بحث کرده است (رضایی، ۱۳۸۹) همچنین سعید فراهانی فرد و یوسف محمدی، در مقاله‌ای چالش‌های زیست محیطی و مبانی نظام محیط زیست در اسلام را بررسی کرده‌اند (فراهانی فرد و محمدی، ۱۳۹۰)؛ اما به جایگاه محیط

زیست و حقوق حیوانات در اندیشه رضوی توجه نشده و در این مقاله تلاش شده به این موضوع مهم پرداخته شود. سؤال اساسی که در این خصوص مطرح و بررسی می‌شود این است که محیط زیست و حقوق حیوانات چه جایگاهی در اندیشه رضوی دارد؟ به منظور بررسی این سؤال و پاسخ به آن، ابتدا نگاهی کلی به رویکرد اسلام به محیط زیست و حیوانات به‌عنوان مبنای نظری تحقیق و جهان‌بینی حاکم بر اندیشه رضوی انداخته و در ادامه به جایگاه عناصر چندگانه طبیعت و محیط زیست با عنوان خاک، آب، هوا و گیاهان و حیوانات در اندیشه رضوی پرداخته شده است. در پایان این قسمت، اشاره به برخی منابع اصلی که احادیث امام رضا (علیه السلام) در آن ذکر شده، لازم است. یکی از منابع مهم در این زمینه، کتاب مسند الامام الرضا (علیه السلام) گردآوری شده شیخ عزیزالله عطاردی است. در این اثر، آنچه از امام هشتم علی بن موسی الرضا (علیه السلام) در کتاب‌های مختلف توسط ائمه حدیث و قدمای اصحاب امامیه نقل و روایت شده، گردآوری شده است. کتاب دیگر در این زمینه، صحیفه الامام الرضا (علیه السلام) است. این کتاب را احمد بن عامر طائی سال ۱۹۴ قمری در شهر مدینه از امام رضا (علیه السلام) روایت کرده است. همچنین کتاب عیون اخبار الرضا نوشته شیخ صدوق محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۳۰۵-۳۸۱ ق.هـ)، از علمای برجسته و چهره‌های سرشناس و از راویان شیعه در قرن چهارم قمری نیز جالب توجه است. این کتاب به زبان عربی است و روایت‌هایی درباره امام رضا (علیه السلام) و مجموعه روایاتی نقل شده از آن حضرت، در آن جمع‌آوری شده است. کتاب عیون اخبار الرضا از معتبرترین منابع روایی شیعه است که مانند دیگر کتاب‌های شیخ صدوق، ارزش و اعتبار خاصی دارد.

۲. چهارچوب مفهومی

۲-۱. محیط زیست از دیدگاه اسلام

در این قسمت تلاش شده دیدگاه اسلام در خصوص اصل حفاظت از محیط زیست و مبنای حفاظت از محیط زیست در اسلام به‌عنوان چهارچوب مفهومی مقاله بررسی شود.

۲-۲. اصل حفاظت از محیط زیست در اسلام

محیط زیست یکی از اصلی ترین دغدغه‌های بشر و جهان مدرن در چند دهه اخیر بوده است. بر همین مبنا، ایجاد تحول در حقوق و تکالیف مربوط به محیط زیست چه در حقوق داخلی و چه در حقوق بین الملل از مسائل بسیار مهمی است که ذهن بسیاری از صاحب نظران، دولتمردان و انبوهی از سازمان های جهانی و معاهدات بین المللی را به خود معطوف و مشغول کرده است (حجازی، ۱۳۸۷: ۱۸). در آموزه های اسلامی به طور عام و در نزد امامیه به طور خاص، عناصر طبیعت، ارزش ویژه ای دارند که بیشتر ناشی از وحدت عناصر جهان است و در جهان بینی توحیدی ریشه دارد (فتحی و اجارگاه و فرمهینی فراهانی، ۱۳۸۲: ۶۸). در شریعت اسلام به ویژه قرآن کریم آیاتی درباره محیط زیست وجود دارد که حاکی از مالکیت حقیقی خداوند بر منابع زیست محیطی است و اینکه خداوند، محیط زیست را در اختیار بشر قرار داده تا در حد نیاز استفاده کند؛ بنابراین حق انسان بر زمین در برخی موارد که با محیط زیست در تعارض قرار می گیرد، محدود می شود (افتخار جهرمی و رضائی، ۱۳۹۵: ۲۳-۲۴). در واقع، محیط زیست در اسلام «امانتی» است که به انسان سپرده شده است تا از آن به نحو مناسبی بهره جوید (فهیمی و مشهدی، ۱۳۹۴: ۲۰۱). طبق آموزه های دین اسلام مشکلات زیست محیطی دنیا، جدا از بحث زیستی و تجربی، به این دلیل است که انسان ها خود را در احاطه خداوند نمی دانند و ذات لایتناهی الهی را به عنوان مالک واقعی محیط زیست باور ندارند. استقلال انسان از محیط زیست خود و جدایی از محیط زیست الهی، سرچشمه تباهی و بحران زیست محیطی کنونی جهان است. درست است که طبق فقه اسلام، غایت نخستین طبیعت، انسان است؛ ولی هرگز «غایت بودن» به معنای «صاحب اختیار بودن» نیست. نگاه قرآن به طبیعت نگاهی کاملاً جدید و متفاوت از ادیان دیگر است (افتخار جهرمی و رضائی، ۱۳۹۵: ۲۶).

قرآن کریم بر ممنوعیت فساد بر روی زمین تأکید کرده است: «هرگز در زمین دنبال فساد نباش که خداوند مفسدان را دوست ندارد» (قصص، ۷۷). مطابق تفسیر برخی مفسران، تخریب محیط زیست از مصادیق بارز فساد انگیزی در روی زمین است (قرطبی، ۱۴۰۵ ق: ۲۶۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق: ۴۱۳). «فساد، هر نوع مصیبت و بلایی است که نظام آراسته

و صالح جاری در عالم را بر هم زند و تفاوتی نمی‌کند که مستند به سوء اختیار آدمیان نظیر جنگ، ناامنی از قبیل حوادث طبیعی مانند زلزله، خشک‌سالی و قحطی ... باشد یا خیر» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸: ۲۳). همچنین خداوند متعال به صراحت می‌فرماید: «او خدایی است که شما را از زمین بیافرید و آبادی‌اش را به شما وا گذاشت» (هود، ۶۱) و ضمن تأکید بر اینکه نظام هستی بر اساس صلاح آفریده شده، در موارد متعددی از ایجاد فساد در این نظام نهی می‌کند. در جای دیگر نیز پس از تجویز استفاده از رزق خداوندی، می‌فرماید: در روی زمین فتنه و فساد نکنید. طبیعی است که استفاده نابخردانه از مواهب طبیعت و زیاده‌روی در بهره‌برداری از آن، یا آلودگی محیط، از موارد فساد در روی زمین خواهد بود؛ بنابراین انسانی که خداوند او را جانشین خود معرفی می‌کند، می‌باید جایگاه خود را بازشناسد و با خردورزی و شایستگی این وظیفه را به انجام رساند. فساد در آیه مورد اشاره شامل هر نوع تصرف نابجای انسان‌ها در طبیعت می‌شود که از نظر قرآن کریم ممنوع و حرام است. از طرفی، انسان متعهد به آبادانی زمین است و آبادانی زمین مغایر با تخریب محیط زیست و در نقطه مقابل آن قرار دارد. از دیدگاه اسلام، انسان به‌عنوان اشرف مخلوقات و جانشین خداوند بر روی زمین حق دارد از نعمات الهی استفاده‌های لازم را ببرد؛ اما این استفاده نباید چنان باشد که حق دیگران را در بهره‌مندی از این نعمت‌ها به خطر اندازد. به عبارت دیگر، انسان همان‌گونه که حق استفاده و بهره‌مندی از محیط زیستی سالم را دارد، وظیفه درست استفاده کردن و حفظ و نگهداری از آن را نیز بر عهده دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۳۴). متون مختلف تعالیم اسلامی به انحای گوناگون به طبیعت و عناصر آن و همچنین به فواید و اثرهای آن اشاره کرده و در کنار این اشارات به لزوم حفاظت از آن نیز پرداخته‌اند.

۲-۳. مبانی حفاظت از محیط زیست در اسلام

در تبیین مبانی حفاظت از محیط زیست در اسلام می‌توان به مؤلفه‌های مهمی چون بی‌ضرر بودن، ضرورت تعادل و حفظ توازن، عدالت و برابری و اصل مسئولیت اشاره کرد که لازم است در بهره‌وری از طبیعت و منابع آن مورد توجه قرار گیرد. به عبارتی، از دیدگاه دینی

در خصوص بهره‌وری سلسله اصول کلی وجود دارد که می‌توانند بر نیازهای متغیر منطبق شده و پاسخگوی آن‌ها باشند. یکی از این اصول، قاعده «لاضرر» است (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۲: ۱۶۷) و بسیاری از متفکران اسلامی آن را راز و رمز هماهنگی اسلام با پیشرفت‌ها و توسعه فرهنگ یاد کرده‌اند (مطهری، ۱۳۷۸، ج ۴: ۱۳۶). این قاعده برگرفته از مفاد حدیث «لا ضرر» است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با عبارت «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» (کلینی، ۱۳۸۳: ۲۹۲) اعلام کرد که ضرر و ضرار در اسلام مشروعیت ندارد. البته از نظر اسلام دایره حقوق غیر چنان وسیع است که نه تنها حقوق افراد، بلکه حقوق حیوانات و دیگر موجودات زنده را نیز شامل می‌شود و هیچ محدودیت زمانی نیز نمی‌پذیرد؛ زیرا در اسلام دامنه اعمال انسان به زندگی دنیوی او محدود نیست و انسان حتی پس از مرگ، آثار مثبت یا منفی اعمال خود را دریافت می‌کند. ضرر و ضرار بیشتر به معنای کاستی وارد کردن در مال و جان به کار برده شده است (خمینی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۳۲)؛ ولی لفظ ضرر اطلاق دارد و شامل ضررهای مالی، جانی و معنوی می‌شود. همچنین عدم مشروعیت ضرر، هم شامل مرحله «تشریح و قانون‌گذاری» می‌شود و هم شامل مرحله اجرای قانون؛ یعنی همان‌گونه که در مرحله انشای قوانین ضرر غیر مشروع است، در روابط اجتماعی مردم با یکدیگر هم هرگاه عملی منجر به ضرر زدن فردی به دیگری شود، غیر مشروع خواهد بود و موجب ضمان است؛ یعنی عامل و مسبب خسارت مکلف به جبران خسارت است (محقق داماد، ۱۳۷۴، ج ۱: ۱۵۰). با کمک قاعده لا ضرر، می‌توان هر حکمی را که باعث ضرر و زیان باشد، محدود ساخت و بسیاری از بهره‌بردارانی غیر ضروری را از این طریق محدود کرد. دیدگاه دینی، پایه پایداری را بر استفاده مشروع قرار می‌دهد که با توجه کامل به مجموعه شرایط، مقررات و حدودی باشد که خداوند درباره بهره‌وری و بهره‌برداری از منابع طبیعی (خداوندی) تعیین کرده است. رعایت این قاعده کمک می‌کند از زیان‌هایی که برخی فعالیت‌های اقتصادی یا غیراقتصادی به دیگران دارد، جلوگیری شود. همچنین هرگونه تغییر در منابع و کیفیت محیط زیست که موجب زیان دیگران شود، چه در نسل حاضر و چه در نسل‌های آینده یا حق آنان را ضایع سازد، به حکم قاعده لا ضرر ممنوع است. از آنجا که دایره حقوق شامل حیوانات و دیگر موجودات زنده نیز می‌شود، هیچ انسانی

اجازه ندارد موجب آلودگی و تخریب محیط زیست و طبیعت شود. به این معنا، انسان‌ها نمی‌توانند به دلیل بهره‌برداری افراطی از طبیعت، به دیگران ضرر و زیان وارد کنند و شارع مقدس چنین اجازه‌ای نداده است. اگر بهره‌برداری و سودجویی بی‌رویه از محیط زیست انسان‌ها و جانداران، موجب اضرار به خود یا دیگران باشد، از نظر اسلام مردود است، به سبب اینکه در اسلام «ضرر و ضرار» وجود ندارد. شعاع قاعده لاضرر سراسر زندگی انسان را در برمی‌گیرد. نحوه استدلال در احادیث زیر نشان می‌دهد که اسلام ضرر و زیان و آسیب رساندن به دیگران را نمی‌پذیرد و بدون تردید یکی از موارد ضرر و زیان، تخریب محیط زیست انسان و دیگر موجودات زنده است. جای تردید نیست که تخریب محیط زیست و آلوده کردن محیط زندگی و بی‌توجهی به آثار و زیان‌های ناشی از نابودی بی‌رویه این تخریب و آلودگی از مصداق ضرر و زیان به آدمیان است.

علاوه بر این، باید به ضرورت تعادل و حفظ توازن در طبیعت از دیدگاه اسلام اشاره کرد. خداوند متعال در قرآن تأکید دارد که بر طبیعت، توازن کلی و عام حاکم است و هر چیزی در جای خودش قرار دارد (مؤمنون، ۱۸؛ شوری، ۲۷؛ زخرف، ۱۱؛ رعد، ۱۷ و ...). نظم و هماهنگی موجود در طبیعت صنع الهی است و این صنع از حکمت، استواری و درایت بالا برخوردار است و انسان برای حفظ طبیعت و روند آن در مسیری که خدای حکیم در نظر گرفته، به این هماهنگی نیازمند است. هرگونه دخالت و تصرفی که موجب به هم خوردن این نظام و توازن باشد، چون خلاف اراده تکوینی و در نتیجه، خلاف اراده تشریعی خداوند است، ناروا و نامطلوب و تلاش در حفظ این توازن، مطلوب خداوند متعال است و بر مؤمنان تحصیل این مطلوبیت و حفظ آن واجب است؛ بنابراین خداوند متعال از بندگان خویش خواسته نظم و توازن موجود در جهان هستی را پاس بدارند و از هرگونه عمل مخالف با چنین نظمی به شدت پرهیز کنند. از این‌رو، هرگونه تصرفی در طبیعت که باعث به هم خوردن این هماهنگی شود، حتی در سطوح کوچک و محدود، نامطلوب و خلاف رضایت و خشنودی خداوند است. انسان نباید عملی مرتکب شود که سبب بر هم خوردن این توازن و تعادل شود. آنچه باعث حفظ تعادل و توازن در طبیعت می‌شود، رعایت اندازه و قدر در طبیعت است. به بیان دیگر، در تماس با طبیعت و بهره‌گیری از منابع آن باید

به گونه‌ای رفتار شود که اولاً قدر و اندازه ملاک عمل قرار گیرد و ثانیاً تغییرات اندازه‌ها به حدی نباشد که سبب تخریب محیط زیست و از بین رفتن گونه‌ها شود.

اصل مهم دیگر در حفاظت از محیط زیست از منظر اسلام، عدالت است. بر این اساس، هیچ فرد یا گروهی در هیچ سطحی اجازه ندارد به طریقی از منابع بهره‌برداری کند که رفاه دیگران را به خطر اندازد؛ نظام محیط زیست را نابود کند و از اصول و معیار برابری تخطی کند و آسایش زیستی انسان‌ها را بر هم زند. تا آنجا که با قوانین و دستاورد علمی و فنی سر و کار داریم، استفاده عادلانه و بی‌غرضانه از طبیعت را نمی‌توان انتظار داشت؛ چرا که در نهایت، اصول را به نوعی نادیده می‌گیرند (سبحانی، ۱۳۵۳: ۷۱؛ طباطبایی، ۱۳۸۷: ۳۲۴). بر اساس عدالت و مساوات باید در هر جامعه انسانی شرایط برابر برای همگان ایجاد شود، طبیعی است که این عدالت و حیانی و دینی جهان‌شمول است و محدود و محصور به جغرافیای منطقه خاصی نیست. به حکم قرآن کریم همه چیز در جهان آفرینش بر پایه نظم و عدالت استوار است و هر چیزی به اندازه لازم آفرینده شده است (قمر، ۴۹) این نتیجه به دست می‌آید که نابسامانی‌های موجود در طبیعت و آلودگی‌های زیست‌محیطی ناشی از بهره‌وری نادرست از طبیعت و منابع آن است. در قرآن کریم از نابود کردن و تخریب محیط زیست به عنوان اعتدا (تجاوز) نام برده شده است. بر این اساس کسانی که رفتار ناشایست در برابر محیط زیست داشته باشند، از رحمت و محبت خداوند محروم خواهند بود (مائده، ۸۶) درست است که خداوند طبیعت را مقهور انسان آفریده و انسان را به عنوان جانشین خود در زمین قرار داده است، اما این به آن معنا نیست که او آزاد باشد تا هر گونه که مایل است رفتار کند. انسان در برابر خداوند و تمامی آفرینش باید عادلانه رفتار کند و در بهره‌وری از طبیعت نیز عدالت را رعایت کند.

در نهایت، اصل مسئولیت از اصول مهم حفاظت از محیط زیست از منظر فقهی است. در اسلام، انسان مسئول است و نمی‌تواند نسبت به دیگران بی‌توجه باشد. در احادیث متعددی، از قطع درختان و از بین بردن مزارع و گیاهان و آتش زدن آن‌ها نهی و نکوهش شده و پرهیز از بریدن و نابود کردن درختان به عنوان عامل افزایش عمر به حساب آمده است (مجلسی، ۱۳۸۴، ج ۷۶: ۳۱۹) نیز کسانی که درختان مفید و میوه‌دار را نابود

کنند، به عذاب الهی تهدید شده‌اند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۹: ۳۹) رسول خدا ﷺ به مجاهدان اسلام سفارش و تأکید می‌کرد که از قطع کردن درختان و سوزاندن مزارع به شدت اجتناب کنند (همان، ج ۱۵: ۵۸ و ۵۹) فقها، قطع درختان و تخریب مزارع را حتی در سرزمین دشمن که در حال جنگ با مسلمانان باشند، جایز نشمرده و آن را مکروه و ناپسند دانسته‌اند (محقق حلی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۲۳۶) بدون تردید تشویق به درختکاری و هشدار دادن و نهی از نابودی درختان، به حفظ و بقای محیط زیست بسیار کمک می‌کند و حمایت و اهتمام اسلام را به حمایت از محیط زیست می‌رساند. بر این اساس، انسان مسلمان دست به تخریب محیط زیست نمی‌زند و به آیندگان بی‌توجه نیست. نگرش خاص تعالیم اسلامی به انسان، جهان و جامعه، فعالیت‌های اقتصادی را به گونه‌ای سامان می‌دهد که در عین تلاش و فعالیت اقتصادی بانشاط، منابع طبیعی، بیشترین کارایی و تداوم حیات را داشته باشند و فعالیت‌های اقتصادی، کمترین آسیب و تخریب را برای محیط زیست به بار آورد. در مواردی که آسیب و تخریب اجتناب‌ناپذیر است، لزوم جبران خسارت مورد تأیید و به گونه‌ای است که تا حد ممکن حقوق زیست محیطی رعایت شود. بر این اساس، اگر فعالیت اقتصادی بشر در مسیر تخریب توانایی‌های طبیعت نباشد، به دلیل وجود چنین بازدهی‌های فزاینده در طبیعت، فزونی محصولات، کالاهای و خدمات در مسیر تأمین نیازهای بشر سبب ارتقای سطح رفاه خواهد شد.

در مجموع با سیری کوتاه در تعالیم اسلامی می‌توان تعالیمی را یافت که دیدگاه کلی اسلام دربارهٔ چگونگی بهره‌وری را به گونه‌ای که عواقب و پیامدهای زیست محیطی فعالیت‌های اقتصادی را مدنظر داشته باشد، نمودار سازد. دستورالعمل‌های اسلامی این حقیقت را آشکار می‌سازد که اسلام و آموزه‌های دینی توجه بسیار زیادی به حفظ محیط زیست داشته است، به زبان ساده در صورت محقق شدن دستورهای اسلام، محیط زیست به صورت مناسب حفظ می‌شود. به علاوه، حتی اگر بخواهیم این منابع به عنوان نعمت خدادادی برای انسان باقی بماند، نوع نگاه و نیز برخورد ما با این منابع تفاوت خواهد کرد. مطالعه و ویژگی‌های رشد اقتصادی در آموزه‌های اسلام مؤید این ادعاست.

۲-۴. عناصر طبیعت (آب، هوا، درختان، گیاهان و جانوران) در اندیشه رضوی

در آموزه‌های اسلامی، عناصر طبیعت نظیر آب، هوا، درختان، گیاهان و جانوران، جایگاهی ویژه دارند (فهیمی و مشهدی، ۱۳۸۸). در این مقاله نیز تلاش شده بر اساس آنچه از دیدگاه اسلام درباره عناصر مورد اشاره طبیعت یعنی آب، هوا، خاک، گیاهان و حیوانات بیان شده است به تحلیل اندیشه رضوی در خصوص عناصر مذکور پرداخته شود.

۲-۴-۱. جایگاه آب در اندیشه رضوی

در فرهنگ اسلامی به اشکال مختلف استفاده صحیح از منابع طبیعی یادآوری شده است. قرآن کریم می‌فرماید: «پس انسان باید به خوراک خود بنگرد که ما آب را به صورت بارشی فروریختیم آن گاه زمین را با شکافتنی [لازم] شکافتیم. پس در آن دانه رویانیدیم و انگور و سبزی و زیتون و درخت خرما، و باغ‌های انبوه و میوه و چراگاه. [تا وسیله] استفاده شما و دام‌هایتان باشد» (عبس، ۲۴ - ۳۲). در احادیث و روایات رسیده از اهل بیت (علیهم‌السلام) هم به این موضوع به گونه‌های مختلفی اشاره شده است. در قرآن ۶۳ بار کلمه «ماء» به کار رفته است که در موارد بسیاری، یکی از عوامل حیات شمرده شده است. مانند: «و هر چیز زنده‌ای را از آب پدید آوردیم» (انبیاء، ۳۰) از ظاهر سیاق برمی‌آید که کلمه جعل به معنای خلق، و جمله «كُلُّ شَيْءٍ حَيٌّ» مفعول آن باشد، و مراد این باشد که آب، دخالت تامی در هستی موجودات زنده دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۷: ۲۷۹)، هم چنان که همین مضمون را در جای دیگر آورده و فرموده است: «و خداست که هر جنبنده‌ای را ابتدا از آبی آفرید» (نور، ۴۵). در آیات قرآن نیز با بیان‌های متفاوت به آن اشاره «و اوست کسی که از آب، بشری آفرید (فرقان، ۵۴) که اشاره به نقش آب در پیدایش انسان دارد. «و اوست کسی که آسمان‌ها و زمین را در شش هنگام آفرید و عرش او بر آب بود (هود، ۷) که اشاره به آب به عنوان زیر مبنای نظام هستی دارد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳: ۱۲۱).

در اندیشه رضوی آب منشأ حیات است. امام رضا (علیه‌السلام) در خصوص آب تعبیر بسیار زیبایی طعم حیات را استفاده کرده‌اند. نقل است از امام رضا (علیه‌السلام) درباره طعم نان و آب سؤال

شد. پس ایشان فرمودند: مزه آب، مزه زندگی است و مزه نان مزه زیستن (مجلسی، ۱۴۲۶ ق: ج ۴۹: ۵۷). یکی از مظاهر آب، دریاست. امام رضا (علیه السلام) به نقل از رسول الله: «نگاه به دریا را عبادت معرفی می نماید» (الغازی، ۱۳۷۶ ق: ۱۲۱). اهمیت آب از آن نظر است که به نوعی مبدأ آفرینش انسان و حیات بوده است. اشاره شد که در منابع دینی بارها به نقش حیاتی «آب» و حفاظت از آن توجه عمده ای مبذول و از آلوده کردن آب و منابع آن نهی شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ ق، ج ۱۳: ۳۹۶). قرآن کریم حیات همه موجودات زنده، اعم از گیاهان و حیوانات را به آب مربوط می داند و می فرماید: «و هر موجود زنده ای را از آب آفریدیم» و نیز آفرینش انسان را از «گل» که ترکیبی است از آب و خاک می داند». همچنین در آیه ۶۳ سوره حج، در راستای خاصیت حیات بخشی آب می فرماید: «خداوند از آسمان آبی فرستاد و زمین را پس از آنکه مرده بود حیات بخشید.» ائمه معصومین (علیهم السلام) هم آب را بهترین نوشیدنی در دنیا و آخرت، اولین آفریده، اولین چیزی که در قیامت از آن سؤال می شود و ... معرفی و از آن به عنوان اساسی ترین نیاز زندگی مادی انسان یاد کرده اند (مجلسی، ۱۳۷۱ ق، ج ۲: ۲۷۱). در آموزه های حیات بخش امام رضا (علیه السلام) هم از آب به عنوان ماده ای حیات بخش و مورد احترام یاد شده است. امام رضا (علیه السلام) درباره مبدأ آفرینش آب می فرماید: «نام آب خشیه الله است، یعنی مخلوقی که از خدا ترسیده، زیرا خداوند با هیبت به آن گوهر نظر افکند و تبدیل به آب شد» (همان، ج ۶: ۱۱۳).

یکی از ارشادات امام رضا (علیه السلام) آگاهی بخشی درباره منابع آبی مفید و خواص و ویژگی های آب خوب است. امام (علیه السلام) درباره معرفی آب خوب می فرماید: «بهترین آب ها برای نوشیدن آبی است که چشمه آن را از سمت مشرق و سبک و روشن باشد و گرمی ترین آب ها علاوه بر صفات فوق آن است که محل پیدایش و خروج آن در تابستان از طرف طلوع خورشید باشد.» همچنین می فرماید: «سالم ترین و بهترین آن ها آبی است که از محل خود بجوشد و مجرای آن شکاف تپه ها و کوه های خاکی باشد» (همان، ج ۵۹: ۳۲۴). امام رضا (علیه السلام) درباره اهمیت آب در سلامت بدن از پدران بزرگوارشان از حضرت سجاد (علیه السلام) نقل کردند: «دو چیز است که به هر شکمی داخل شود آن را اصلاح می کند. آن دو انار و آب زلال می باشند» (سیوطی، ۱۴۰۱ ق، ج ۱: ۳۴۴).

در روایتی که (فضل بن شاذان) از امام رضا (علیه السلام) نقل می‌کند، حضرت ضمن نامه‌ای به مأمون و بیان مسائل مهمی از شریعت، به شمارش گناهان بزرگ می‌پردازند و از آن‌ها اسراف و تبذیر را نام می‌برند (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۱: ۲۶۰). امام رضا (علیه السلام) همچنین تباه‌سازی اموال را پدیده‌ای ناپسند شمرده و دوستان و پیروان خود را از این پدیده نامبارک بازداشته و می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يُبْغِضُ ... إِضَاعَةَ أَمْوَالٍ؛ خداوند، تباه‌سازی اموال را دشمن می‌دارد.» و در بیانی دیگر هدر دادن و تباه ساختن اموال را، مصداقی از فساد دانسته و فرموده‌اند: «مِنَ الْفُسَادِ قَطْعُ الدَّرْهِمِ وَ الدِّينَارِ وَ طَرْحُ النَّوَى؛ تکه‌تکه کردن درهم و دینار (یا هر پولی دیگر) و دور افکندن هسته خرما (که ممکن است بذر نخلی در آینده شود)، از جمله کارهای فاسد و نادرست است» (عطاردی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۳۱۴). امام رضا (علیه السلام) بر حسب اهمیت ویژه‌ای که برای آب قائل بودند در خصوص استفاده بهینه از آب تأکید داشتند. ایشان خطاب به مأمون درباره آبیاری نکاتی را گوشزد می‌کند و می‌فرماید: «نکته‌ای که باید مبنای آبیاری در تمدن اسلامی قرار گیرد این است که استفاده از آب باید به اندازه باشد نه بیش از مقدار نیاز گیاه و نه کمتر از آن. آبیاری نباید به گونه‌ای باشد که گیاهان در آب غرق شوند و نه به گونه‌ای که سیراب نشوند و تشنه بمانند. اگر مردم بر آبادی زمین‌های کشاورزی همت گمارند و آن‌ها را درست آبیاری کنند سود آن‌ها فراوان و محصولاتشان عالی خواهد شد، ولی اگر از آبادانی آن غفلت بخشند یا آبیاری را به درستی انجام ندهند، کشاورزی تباه خواهد شد و علف‌های هرز زمین را فرا خواهد گرفت (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۶: ۲۴۸).

اباصلت هروی می‌گوید: «مأمون از امام رضا (علیه السلام) درباره این آیه سؤال کرد: «اوست خدایی که آسمان‌ها و زمین را در شش روز آفرید در حالی که عرش او بر روی آب بود. تا شما را بیازماید که کدام یک از شما اعمالتان بهتر است» (هود، ۷). امام رضا (علیه السلام) فرمود: «خداوند تبارک و تعالی عرش، آب و ملائکه را قبل از خلقت آسمان‌ها و زمین آفرید و ملائکه با توجه نمودن به خود و عرش و آب، بر وجود خداوند استدلال می‌کردند. سپس خداوند عرش خود را بر روی آب قرار داد تا بدین وسیله قدرت خود را به ملائکه بفهماند که خداوند بر هر کاری تواناست، سپس با قدرت و توانایی خویش عرش را بلند کرده و بر فراز

آسمان‌های هفت‌گانه قرا داد. آن‌گاه در حالی که بر عرش خود تسلط و استیلا داشت، آسمان‌ها و زمین را در شش روز آفرید و...» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۱۳۴). امام رضا (علیه السلام) به نقل از پدران بزرگوار خویش به نقل از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: «بهترین غذا در دنیا و آخرت گوشت و بهترین نوشیدنی در دنیا و آخرت آب است» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۳۵). بر اساس آنچه گفته شد در اندیشه رضوی، آب به‌عنوان برکت خداوندی است که حیات می‌بخشد، حیات را حفظ می‌کند و بشر و زمین را پاکیزه می‌گرداند.

۲-۴-۲. جایگاه هوا در اندیشه رضوی

هوا مهم‌ترین عنصر و منبع حیاتی طبیعت است که تمام موجودات زنده با وجود آن، ادامه حیات می‌دهند. لذا در آیات و روایات به آن اشاراتی شده است. خداوند در قرآن به باد قسم یاد کرده است. «سوگند به بادهای ذره افشان» (ذاریات، ۱)؛ تعبیر زیبایی قرآنی درباره باد، واژه «بشارت و رحمت» است. «و از نشانه‌های او این است که بادهای بشارت‌آور را می‌فرستد تا بخشی از رحمتش را به شما بچشاند و تا کشتی به فرمانش روان گردد و تا از فضل او روزی بجویید و امید که سپاسگزاری کنید (روم، ۴۶). «و اوست که بادهای او را پیشاپیش باران» رحمتش مژده‌رسان می‌فرستد. همین تعبیر در آیات دیگری نیز طرح شده است (اعراف، ۵۷). باد منشأ برکات زیست‌محیطی فراوانی است. هوا عامل حیات بدن‌هاست و با تنفس و گرفتن آن از خارج باعث حیات درون جسم می‌گردد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳: ۱۲۰). «خدا همان کسی است که بادهای او را می‌فرستد و ابری برمی‌انگیزد و آن را در آسمان، هرگونه بخواهد می‌گستراند و انبوهش می‌گرداند (روم، ۴۸). «و خدا همان کسی است که بادهای او را روانه می‌کند پس آبادها ابری را برمی‌انگیزند و اما آن را به‌سوی سرزمینی مرده رانندیم و آن زمین را بدان وسیله»، پس از مرگش زندگی بخشیدیم رستاخیز نیز چنین است (فاطر، ۹). «باد وزنده نیز از جنس هواست. باد بدن‌ها را خنک می‌کند و ابرها را از جایی به جای دیگر می‌برد تا مترکم شود، باران دهد تا سودش شامل همه گردد. آن‌گاه که بارید، باد ابرها را می‌پراکند. درخت‌ها را آبستن می‌کند، کشتی‌ها را در حرکت می‌اندازد، غذاها را لطیف و خوردنی می‌گرداند، آب را سرد

و آتش را افروخته می‌سازد، چیزهای تر را می‌خشکاند و خلاصه هر چیزی را بر روی زمین زنده می‌کند. اگر باد نبود رویندگان می‌پژمردند جانوران می‌مردند و همه چیز تفتیده و فاسد می‌گشت» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳: ۱۲۵).

امام رضا (علیه السلام) درباره اهمیت هوا و طبیعت می‌فرماید: «طبیعت جسم بر چهار گونه است: یکی از آن‌ها هواست که جان با آن و با نسیمش زنده می‌شود» (ربانی و موسوی، ۱۳۸۱: ۲۰-۲۵). امام رضا (علیه السلام) فصل بهار را روح زمان معرفی می‌نماید و سبب آن هوای لطیف در شب و روز بهار است. امام فرمودند: «فصل بهار، روح زمان هاست و اولش که آزار است. شب و روز خوش و پاکیزه است زمین نرم می‌شود و غلبه بلغم از میان می‌رود و خون به هیجان می‌آید» (کمپانی، ۱۳۶۵: ۲۵۳). آب و هوا به قدری اهمیت دارند که از ویژگی‌های شهر طیب محسوب می‌شود. شهر طیب آن شهری است که برای زندگی اهلس سازگار و دارای آب و هوایی ملایم و رزقی پاکیزه باشد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۵: ۳۳۴). امام رضا (علیه السلام) فرمودند: «پایداری و نیرومندی روانی افراد تابع سلامت مزاجی آن‌هاست و سلامت مزاجی افراد خود متأثر از اوضاع آب و هوایی است» (جعفری، ۱۳۷۶: ۲۳۸). از این منظر، آب و هوای منطقه‌ای که فرد در آن قرار دارد بر جنبه‌های مختلف سلامت جسمانی و روانی وی تاثیر خواهد گذاشت. گرما یا سرمای هوا، رطوبت یا خشکی آن و ویژگی‌هایی از این قبیل نه تنها بدن شما را تحت تاثیر قرار می‌دهد بلکه می‌تواند بسیاری از رفتارهای افراد را نیز توجیه کند. در چنین شرایطی، هوای آلوده تاثیراتی مخربی بر سلامتی انسان دارد. لذا حفاظت از هوای سالم امری ضروری است.

۲-۴-۳. جایگاه زمین، خاک در اندیشه رضوی

خاک عنصری ارجمند و برآورنده نیازهای آدمی است. قرآن کریم با روش‌ها و تعبیرهای مختلف اهمیت و ارزش خاک را به انسان می‌شناساند و می‌کوشد در این باره در انسان تنبیه آفریند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۶: ۱۶۵). از منظر قرآن، خاک، مرحله نخست در سیر تکاملی انسان است: «و خداست که شما را از خاکی آفرید، سپس از نطفه‌ای، آن‌گاه

شما را جفت جفت گردانید» (فاطر، ۱۱). «از این زمین شما را آفریده ایم، در آن شما را باز می گردانیم و بار دیگر شما را از آن بیرون می آوریم (طه، ۵۵). در این آیه شریفه، ابتدای خلقت آدمی را از زمین و سپس اعاده او را در زمین و جزئی از زمین و در آخر بیرون شدنش را برای بازگشت به سوی خدا از زمین می داند، پس در زمین یک دوره کامل از هدایت بشر صورت می گیرد. از طرفی از دید قرآن، زمین به عنوان کره خاکی، بستری آرام و آرامش آفرین برای انسان است که خداوند آن را برای زندگی آدمیان گسترانیده است» (بقره، ۱۱۷)؛ او پدیدآورنده آسمان ها و زمین است. کلمه بدیع، صفت مشبیه از مصدر بداعت است و بداعت هر چیز، به معنای بی مانندی آن است و بی مانندی یعنی ذهن بدان آشنا نباشد. ابداع آن است که بدون سابقه و بدون پیروی از دیگران باشد، بهترین کلمه برای آن، ابتکار است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۱۱۰). در اینجا منظور این است که خداوند اختراع کننده آسمان ها و زمین است و آن دو را از روی ابتکار بدون اینکه از ساخته شده دیگری اقتباس کرده و فراگرفته باشد، ایجاد کرد (طبرسی، ۱۳۷۲ق، ج ۱: ۳۶۸).

در آیاتی به نقش محل استقرار آدمیان اشاره شده است. «همان کسی که این زمین را برای شما گهواره ای گردانید و برای شما در آن راه ها نهاد، باشد که راه یابید (زخرف، ۱۰). یعنی خدا آن کسی است که زمین را برای شما طوری آفرید که در دامن آن پرورش یابید، آن طور که اطفال در گهواره تربیت شده و نشو و نما می کنند و برایتان در زمین راه ها و بزرگراه هایی درست کرد تا به وسیله آن ها به سوی مقاصد خود راه یافته و هدایت شوید (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸: ۸۷). آیا زمین را گهواره ای نگردانیدیم (نبأ، ۶) در این آیه زمین به گهواره ای تشبیه شده که کانون آرامش انسان است. همان خدایی که زمین را برای شما فرشی گسترده قرار داد. مفردات ذیل این آیه می گوید: (بقره، ۲۲). یعنی آن را گسترده و قابل بهره برداری قرارداد و آن را به گونه ای قرار نداد که نتوان بر رویش استقرار یافت (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۶۲۹). «اوست کسی که زمین را برای شما رام گردانید، پس در فراخنای آن رهسپار شوید و از روزی [خدا] بخورید و رستخیز به سوی اوست» (ملک، ۱۵). کلمه ذلول در مرکب ها به معنای مرکب رام و راهوار است، مرکبی که به آسانی می توان سوارش شد و اضطراب و چموشی ندارد. کلمه مناکب، جمع منکب است که نام

محل برخورد استخوان بازو با شانه است و اگر نقاط مختلف زمین را منکب‌ها خوانده، استعاره است به کروی بودن آن (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۲۳). و اگر زمین را چون اسبی رام خواند، و قطعات آن را پشت، (گرده) و منکب (شانه) نامید، به این اعتبار بود که زمین، برای انواع تصرفات انسان رام است، نه چموشی زلزله را دارد و نه از تصرفات بشر امتناع می‌ورزد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۹: ۳۵۷).

مقصود از این آیات آن است که زمین به گونه‌ای آفریده شده که می‌تواند زمینه‌آسایش و راحتی انسان را فراهم آورد. گاه از زمین با واژه‌ی فراش به معنای بستر و گاه با کلمه مه‌اد به معنای گهواره تعبیر می‌کند که هر دو واژه بسیار لطیف، دل‌انگیز و زیباست. طبیعت پاک و مواهب طبیعی زمین از بزرگ‌ترین نعمت‌های الهی به شمار می‌آیند که انسان‌ها باید با توجه به آن همواره شکر این نعمت عظیم الهی را به جای آوردند. امام رضا (علیه السلام) در حفاظت آن می‌فرماید: «چون زمین متعلق به همه موجودات است، گروهی مجاز نیستند هر طور که بخواهند در آن تصرف کنند و با فساد و تخریب طبیعت به اهداف خود برسند؛ چراکه این زمین ملک آنان نیست و به فرض که ملک آنان باشد، اسلام تصرف در اموال را محدود ساخته است و تنها در چارچوب احکام شرعی می‌توان در آن تصرف کرد (قمی، ۱۳۷۷ق: ۳۲۴)». از این‌رو، اسراف و تبذیر در آب، خاک، جنگل‌ها و میوه‌ها بسی نکوهیده است و خداوند اسراف‌کنندگان را دوست ندارد. یاسر خادم می‌گوید: غلامان امام رضا (علیه السلام) مشغول میوه خوردن بودند، پس از اینکه سیر شدند مقداری از آن میوه‌ها را که باقی مانده بود دور انداختند. امام رضا (علیه السلام) فرمود: «سبحان الله، اگر شما سیر شدید و احتیاج به باقی میوه‌ها ندارید نمی‌بایست آن را دور بیندازید؛ زیرا مردمانی هستند که به آن میوه‌ها نیاز دارند» (مجلسی، ۱۳۷۱ق، ج ۴۹: ۱۰۲). بر اساس آنچه گفته شد، از دیدگاه امام رضا (علیه السلام) توجه به خاک و حفاظت از آن ضروری است، زیرا منبع تولید و تامین مایحتاج انسان است و باید از اسراف پرهیز شود.

۲-۴-۴. جایگاه گیاهان در اندیشه رضوی

قرآن کریم تا جایی به گیاهان ارزش می‌گذارد که به آن‌ها سوگند یاد می‌کند، آنجا که در ابتدای سوره تین، به دو میوه انجیر و زیتون سوگند می‌خورد و آن دورا بر شهر مکه بلد امین مقدم می‌دارد (التین، ۱-۲). بهشت خداوند که جایگاه نیکوکاران است، باغ نامیده شده که مظهر سبزی و طراوت است (آل عمران، ۱۵؛ سبأ، ۱۵؛ فتح، ۱۷). قرآن کریم تعبیری ویژه، دقیق و جامع درباره گیاهان و درختان دارد و آن کلمه متاع است (حسینی، ۱۳۸۲: ۱۰۰) خداوند متعال می‌فرماید: «بعضی گیاهان و درختان جنگل‌ها و مرتع‌ها، متاع زندگی بشرند» (نازعات، ۳۳؛ عبس، ۳۲). یکی از توصیه‌های اسلام کاشتن درخت و نهال است که در حفظ محیط زیست اهمیتی ویژه دارد. در این باره پیامبر می‌فرماید: «اگر عمر جهان پایان یا بدو قیامت برسد و یکی از شما، نهالی به دست داشته باشید، چنانچه به قدر کاشتن آن فرصت باشد، باید فرصت را از دست ندهد و آن را بکارد (نوری، ۱۴۰۸ ق: ۶۰). این حدیث عصاره اخلاقیات زیست‌محیطی اسلام است. حتی وقتی هیچ امیدی وجود ندارد، درختکاری باید ادامه یابد؛ زیرا فی‌نفسه عمل خیر است. کاشتن نهال حافظ ادامه حیات است، حتی اگر هیچ سودی از آن به دست نیاید. نظریه استفاده پایدار را می‌توان از این سخن قرآن دریافت که زندگی با برقراری توازن معین در هر چیز تداوم می‌یابد (حدادی، ۱۳۷۸: ۵۶).

از نگاه قرآن و حدیث، گیاهان، گل‌ها، میوه‌ها و ... سودمندی‌های فراوانی برای انسان دارند و خداوند در قرآن با تعبیرهای مختلفی اهمیت آنان را بیان کرده است. از یک منظر گیاهان از نعمت‌های بزرگ خداوند است که از سر لطف آن‌ها را در اختیار آدمیان نهاد و از این‌رو، شکر این نعمت لازم است. «در آن باغ‌ها، دلبرانی فروهشته نگاه‌اند که دست هیچ انس و جنی پیش از ایشان به آن‌ها نرسیده است. پس کدامین نعمت‌های پروردگارتان را انکار می‌کنید؟ در این آیه، باغ‌ها که نماد گیاهان است، از نعمت‌های خداوند دانسته شده است» (الرحمن، ۵۶-۵۷). علاوه بر این، قرآن تعبیری بسیار لطیف درباره گیاهان به کار برده است. آن را متاع زندگی انسان دانسته است. «که ما آب را به صورت بارشی فرو ریختیم. آن‌گاه زمین را با شکافتنی لازم شکافتیم. پس در آن، دانه رویانیدیم و انگور و سبزی

وزیتون و درخت خرما و باغ‌های انبوه و میوه و چراگاه، تا وسیله استفاده شما و دام‌هایتان باشد» (عبس، ۲۵-۳۲). متاع زندگی به خوردنی، دیدنی و چشیدنی گفته می‌شود که لذت‌آور باشد. گیاهان افزون بر اینکه بسیاری از نیازهای آدمیان را برمی‌آورند. شادی، نشاط، سرور و شادابی را نیز برای انسان به ارمغان می‌آورند (حسینی، ۱۳۷۷: ۲۰-۳۰).

در روایات امام رضا (علیه السلام) توجه به گیاهان خاصه توجه و تذکر به خواص گیاهان مشهود است. برای نمونه به دو حدیث کفایت می‌شود. «با روغن بنفشه خود را خوشبو کنید؛ زیرا در تابستان سرد و خنک است و در زمستان گرم» (ابن بابویه، ۱۳۸۰ ق، ج ۲: ۳۰). همچنین می‌فرماید: «هرگاه غذا می‌پزید، کدو حلوایی را زیاد مصرف کنید؛ زیرا کدوی پخته قلب محزون را مسرور می‌نماید یا بنا به نسخه‌ای تقویت می‌کند» (ابن بابویه، ۱۳۸۰ ق، ج ۲: ۳۴). روایتی از امام رضا (علیه السلام) نقل شده که فرمود: «بوی خوش، عمل، سوارکاری و نگاه به مناظر سرسبز و خرم، باعث نشاط و شادی می‌شود» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۵۱: ۳۲۱). طبق این نقل، نگاه به مناظر جذاب و سرسبز گیاهان برخی از بیماری‌های روحی و روانی را از بین می‌برد و افسردگی‌ها و غم‌ها را می‌زداید. از مجموع روایات یادشده درمی‌یابیم که تماشای سرسبزی و خرمی گیاهان و درختان لذت‌بخش و شادی‌آفرین است؛ به گونه‌ای که گاه شگفتی و حیرت انسان را برمی‌انگیزد و با دیگر لذت‌ها و خوشی‌ها رقابتی پیروزمندان می‌کند. در روایتی از امام رضا (علیه السلام) نیز نقل شده که فرمود: «استشمام گل نرجس را به تأخیر نیندازید؛ همانا بوییدن آن مانع از ابتلا به زکام در زمستان است» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۵۱: ۳۲۱). بدیهی است، این گونه روایات، بیانگر اهمیت استشمام گل به‌ویژه گل سرخ و گل نرجس و بیان‌کننده تأثیر مهم و شگرف آن بر جسم و روان آدمی است. از آنچه گفته شد درمی‌یابیم که غنچه‌ها، شکوفه‌ها، درختان، جنگل‌ها و مراتع از زیبایی‌های طبیعت‌اند که خداوند در زمین به ودیعت نهاده است.

۲-۴-۵. جایگاه حیوانات در اندیشه رضوی

نام انواع مختلف حیوانات در قرآن برده شده است (معادی خواه، ۱۳۷۸: ۳۴۹). نام شش

سوره، از سوره‌های قرآن به اسم حیوانات نام‌گذاری شده است؛ بقره، انعام، نحل، نمل، عنکبوت و فیل. باید توجه کرد که این نام‌گذاری‌ها در زمان خود پیامبر بوده است و از طریق وحی معین و مشخص گردید (حجتی، ۱۳۸۸: ۹۸؛ معرفت، ۱۴۲۹: ق: ۱۳۵). در آیات بی‌شماری به سودمندی‌های حیوانات و نعمت بودنشان اشاره شده است. «و البته برای شما در دام‌های گله درس عبرتی است: از شیرینی که در شکم آنهاست، به شما می‌نوشانیم و برای شما در آنها سودهای فراوان است و از آنها می‌خورید» (مؤمنون، ۲۱). «و نیز از دام‌ها، حیوانات بارکش و حیوانات کرک و پشم‌دهنده را پدید آورد. از آنچه خدا روزی‌تان کرده است بخورید، و از پی‌گام‌های شیطان مروید که او برای شما دشمنی آشکار است» (انعام، ۱۴۲). «و چهارپایان را برای شما آفرید: در آنها برای شما وسیله گرمی و سودهایی است، و از آنها می‌خورید (نحل، ۸-۵) و در آنها برای شما زیبایی است، آن‌گاه که آنها را از چراگاه برمی‌گردانید و هنگامی که آنها را به چراگاه می‌برید و بارهای شما را به شهری می‌برند که جز با مشقت بدن‌ها بدان نمی‌توانستید برسید. قطعاً پروردگار شما رئوف و مهربان است. و اسبان و استرآن و خران را آفرید تا بر آنها سوار شوید و برای شما تجملی باشد، و آنچه را نمی‌دانید می‌آفریند.

قرآن به وجود شعور و درک در حیوانات معتقد است، به همین دلیل اسلام علاوه بر نهی آزار و اذیت جسمی و روحی آنها به شدت نهی کرده است. هر انسانی وظیفه دارد اگر شاهد صحنه‌ای است که در آن حیوانی هدف آزار و اذیت قرار می‌گیرد، به حمایت از حیوان برخاسته، نجاتش دهد (طوسی، ۱۴۱۴: ق: ۱۷۷). از جمله مصادیقی که از منع آزار و اذیت حیوانات در فقه بیان شده است، می‌توان به منع داغ نهادن در صورت حیوان، نشان کردن (صبر) تنبیه بدنی، زندانی کردن و سوزاندن اشاره کرد. این توصیه اخلاقی چنان گستردگی دارد که در برخی از متون فقهی بیان شده است که مالک چهارپایان نباید در هنگام داد و ستد، کودک را از مادر خود جدا کند و هر یک را بدون دیگری بفروشد؛ زیرا این عمل باعث آزدگی و اذیت هر یک از کودک و مادر شده، قانون کلی حرمت آزار حیوانات، بر حرمت این کار دلالت دارد (نجفی، ۱۴۳۰: ق، ج ۱۱: ۱۲۳). پیامبر اسلام ﷺ انسان را از کشتن موجودات دارای روح (حیوان) نهی فرموده است (مقیمی حاجی،

۱۳۸۵). امام رضا علیه السلام با نگرشی مشابه، کشتن حیوانات را نهی کرده است (عطاردی، ۱۳۹۷: ۸۴۱). سلیمان بن جعفر از امام رضا علیه السلام و او از پدرانش از علی علیه السلام نقل می‌کند که پیامبر خدا از کشتن پنج حیوان نهی کرد: «جغد گردن دراز، هدهد، زنبور، مورچه و قورباغه» و به کشتن پنج حیوان فرمان داد: «کلاغ، حدا (نوعی پرنده شکاری)، مار، عقرب و سگ گزنده» (ابن بابویه، ۱۳۸۲ ق، ج ۱: ۴۳۱). از نگاه امام رضا علیه السلام حیوانات، پرندگان و آبیان نعمت خداوندند و انسان از گروهی از آنها استفاده می‌کند و باید شکر آن را بگذارد (ابن بابویه، ۱۳۸۲ ق، ج ۱: ۴۳۱). حضرت امام رضا علیه السلام به تعدادی از حیوانات نگاه ویژه‌ای داشته‌اند و ویژگی خاص آنان را یاد می‌نماید و حتی تعدادی از آنان را برای نگهداری در منزل انتخاب می‌کند. سلیمان جعفری از امام رضا علیه السلام روایت می‌کند که فرمود: «چکاوک را نکشید و گوشتش را نخورید که آن بسیار تسبیح می‌گوید و در پایان تسبیحش می‌گوید خداوند دشمنان آل محمد علیهم السلام را لعنت کند» (بروجردی، ۱۳۹۱، ج ۲۸: ۱۴۳). حضرت امام رضا علیه السلام بر نهی از بدرفتاری با حیوانات تاکید ویژه‌ای داشتند. علی بن شعیب گوید: خدمت حضرت رضا علیه السلام رسیدم فرمود: «ای علی با چهارپایان به خوبی رفتار کنید؛ زیرا آنها وحشی هستند و اگر به خاطر عدم محبت از گروهی دور شدند دیگر بر نمی‌گردند» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۶: ۲۴۸). از نگاه امام رضا علیه السلام حیوانات دنیای ویژه‌ای دارند، آنان خدا را تسبیح می‌کنند و آدمیان نباید به آنها آزار برسانند» (همان). از موضوعات مورد توجه امام رضا علیه السلام در خصوص حقوق حیوانات، حمایت از غذای حیوانات است. از حضرت امام رضا علیه السلام نقل است که «هر کس در صحرا غذا بخورد، باید باقی مانده غذا را برای پرندگان و درندگان بگذارد (حکیمی، ۱۳۹۰: ۱۱۸). رویکرد اندیشه رضوی به حقوق حیوانات از این لحاظ اهمیت دارد که برخی از گونه‌های جانوری در کشور در حال انقراض است و حفاظت از حیوانات یک ضرورت فرهنگی و زیست محیطی مطرح است.

۳. نتیجه‌گیری

در منابع مختلف حدیث، احادیث بسیار زیادی از امام رضا (علیه السلام) نقل شده است. به‌طور کلی احادیث مزبور در موضوعات مختلف از جمله: موضوعات توحیدی مانند لزوم اطاعت از خداوند؛ موضوعات بهداشتی مانند لزوم رعایت آداب خوردن و آشامیدن؛ موضوعات راجع به لزوم برنامه‌ریزی و مدیریت زندگی؛ موضوعات عبادی؛ موضوعات اجتماعی مانند تلاش برای حل مشکلات مردم و... مطرح شده است. در واقع، اندیشه رضوی تمام جنبه‌های انسان، محیط‌زیست و جهان هستی در یک ارتباط هماهنگ و موزون در مسیر الهی مورد توجه قرار می‌دهد و برای محیط زیست، انفصالی قائل نیست. انسان جزئی از هستی است. جزئی که حق بهره‌وری و منفعت بردن از آن را دارد و پروردگار هستی او را در زمین جانشین خود به‌عنوان مجری عوامل الهی قرار داده است. پس انسان چه به‌عنوان عاریه‌گیرنده و چه به‌عنوان ودیعه‌گیرنده، امین محسوب می‌شود و لازمه امانت، تصرف در حدود امانت است؛ بنابراین در این مکتب، ضرورت صیانت از محیط زیست در موازنه با نظام هستی و در ارتباط با خالق این نظام جریان می‌یابد. اندیشه رضوی با پشتوانه دینی، در عین حال که به ارتباطات انسان با طبیعت معنی می‌بخشد، این ارتباطات را آرمان‌ساز و تعهدآور می‌نماید. مطابق اندیشه رضوی خداوند به آدمی جواز بهره‌وری و استفاده از حیوانات را داده؛ اما برای آن حد و مرزی نیز مشخص کرده است. این بهره‌وری نباید منجر به تباهی و نابودی شود. حیوانات نیز در آفرینش الهی جایگاه ویژه‌ای دارند و اسلام برای آن‌ها بعد روحانی را نیز متصور است. کشتن و صید حیوانات در آموزه‌های دینی به شرطی رواست که به رفع نیاز و برطرف کردن گرسنگی بینجامد و کشتن و صید به قصد تفریح و سرگرمی بسیار مذموم و دربرگیرنده گناه و عقاب است. بایسته‌های بهره‌وری را می‌توان در آسایش، پرهیز از آزار و اذیت و توان حیوان خلاصه کرد. منظور از آسایش رعایت حقوقی مانند حیات، آزادی، تغذیه، مسکن و... است. استفاده از حیوان نباید با آزار و اذیت همراه باشد. در صید و ذبح نیز باید با کمترین آزار اعمال شود. مراد از توان، اعتدال در استفاده و در نظر گرفتن توان جسمانی حیوان مثلاً پرهیز از بار نهادن بیش از حد، است. انسان باید با شکوفا کردن استعداد درونی خود نسبت به طبیعت، دارای حس مسئولیت

ویگانگی نسبت به همه عناصر محیط زیست خود شود و این حس مسئولیت را در عمل با حفظ و آباد کردن محیط زیست، ابراز کند؛ بنابراین رفتار انسان با طبیعت، پیرو درك مسئولیت اخلاقی نسبت به طبیعت است و بهره بردن از طبیعت نیز در چهار چوب همین قانون درونی صورت می گیرد. در اندیشه رضوی، همه موجودات، گیاهان و عناصر چرخه زیست محیطی دارای حق هستند و انسان در برابر آنها مسئول است. نتیجه این تأکیدها و رهنمودهای حقوقی و اخلاقی، حفظ تنوع زیست محیطی و جلوگیری از ایجاد به هم تعادل در آن است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۲ ق). *الخصال*. ترجمه یعقوب جعفری. قم: نسیم کوثر.
- _____ (۱۳۸۰ ق). *عیون اخبار الرضا*. ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری. جلد دوم. تهران: نشر صدوق.
- _____ (۱۳۷۸ ق). *عیون اخبار الرضا*. جلد اول. تهران: جهان.
- افتخار جهرمی، گودرز؛ رضائی، علیرضا. (۱۳۹۵). «همگرایی حقوق محیط زیست و حقوق بشر یا نگاهی به فقه اسلامی». *پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب*. سال سوم. شماره ۱. صص: ۱-۳۲.
- انصاری، شیخ مرتضی. (۱۴۱۹ ق). *فرائد الاصول*. قم: مجمع الفکر.
- بروجردی، حسین. (۱۳۹۱). *منابع فقه شیعه*. ترجمه احمد اسماعیل تبار و دیگران. تهران: فرهنگ سبز.
- جعفری، محمدتقی. (۱۳۷۶). *ترجمه و تفسیر نهج البلاغه*. تهران: دفتر نشر و فرهنگ اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۰). *اسلام و محیط زیست*. چاپ سوم. قم: مرکز نشر اسراء.
- حجازی، سید علیرضا. (۱۳۸۷). «عصر مهدویت و حقوق محیط زیست». *انتظار موعود*. دوره ۸. شماره ۲۴. صص: ۱۷۱-۱۹۷.
- حجتی، سید محمدباقر. (۱۳۸۸). *پژوهشی در تاریخ قرآن کریم*. چاپ بیست و ششم. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حدادی، محسن. (۱۳۸۷). «مبانی حفاظت از محیط زیست در اسلام». *اطلاعات حکمت و معرفت*. سال سوم. شماره دوازدهم. صص: ۵۴-۵۸.
- _____ (۱۳۷۸). «مبانی اخلاق زیست محیطی در ادیان». *اطلاعات حکمت و معرفت*. سال سوم. شماره سوم. صص: ۲۵-۲۸.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل البیت (علیه السلام).
- حسینی، سید علی. (۱۳۷۷). *گیاهان و زندگی در اندیشه دینی*. تهران: مؤسسه فرهنگی پژوهشی آیه حیات.
- بابابائی هتکه لویی، مهدی. (۱۳۸۲). «طبیعت مخلوق خداوند». *فرهنگ جهاد*. سال ۲. شماره چهارم. صص: ۱۶-۲۸.
- حکیمی، محمد. (۱۳۹۰). *فرازهایی از سخنان امام رضا (علیه السلام) دفتر سوم*. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- خمینی، روح الله. (۱۳۷۷). *صحیفه نور*. چاپ چهارم. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). *مفردات الفاظ القرآن*. تحقیق صفوان عدنان داودی. دمشق: دارالقلم. بیروت: دارالشامیه.
- ربانی، هادی؛ موسوی، محسن. (۱۳۸۱). *آینه یادها (مناسبت‌های شمسی و قمری در قرآن و حدیث)*. قم: دارالحدیث.
- رضایی، پروانه. (۱۳۸۹). «نگاهی به حقوق حیوانات در اخلاق محیط زیست اسلام از منظر نهج البلاغه». *معرفت/اخلاق*. سال اول. شماره سوم. صص: ۱۴۵-۱۵۸.
- زمخشری، محمود. (۱۴۰۷ ق). *الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل*. جلد سوم. بیروت: دارالکتب العربی.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۵۳). *خدا و نظام آفرینش*. تهران: انتشارات قائم.
- سیوطی، جلال الدین. (۱۴۰۱ ق). *الجامع الصغیر*. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر.

- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۸). المیزان. جلد پانزدهم. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- _____ (۱۴۱۷ق). المیزان. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن. (۱۳۷۲ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تحقیق و مقدمه محمدجواد بلاغی. چاپ سوم. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). الامالی. قم: انتشارات دار الثقافة.
- عطاردی، عزیزالله. (۱۳۹۱). مسند الامام الرضا. چاپ چهارم. تهران: نشر عطارد.
- _____ (۱۳۹۷). اخبار و آثار حضرت امام رضا (علیه السلام). تهران: کتابخانه صدر.
- الغازی، داوود بن سلیمان. (۱۳۷۶ق). مسند الرضا (علیه السلام). المحقق، سید محمد جواد الحسینی الجلالی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- فتیحی و اجارگاه، کوروش؛ فرمهبینی فراهانی، محسن. (۱۳۸۲). دانش زیست محیطی زنان برای توسعه پایدار. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- فراهانی فرد، سعید؛ محمدی، یوسف. (۱۳۹۰). «قرآن، چالش‌های زیست محیطی و مبانی نظام محیط زیست در اسلام». پژوهش‌های اخلاقی. سال دوم. شماره ۲. صص: ۲۳-۴۳.
- فهیمی، عزیزالله، مشهدی، علی. (۱۳۸۸). «ارزش ذاتی و ارزش ابزاری در فلسفه محیط زیست؛ از رویکردهای فلسفی تا راهبردهای حقوقی». پژوهش‌های فلسفی-کلامی. شماره چهل و یکم. صص: ۱۹۵-۲۱۶.
- _____ (۱۳۹۴). «نسبت دین و حقوق محیط زیست؛ رویکرد اسلامی». مطالعات حقوق بشر اسلامی. سال چهارم. شماره هشتم. صص: ۶۳-۸۰.
- قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. جلد سوم. چاپ ششم. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۴۰۵ق). الجامع الاحکام القرآن. جلد سوم. بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- قمی، حاج شیخ عباس. (۱۳۷۷ق). منتهی الامال. چاپ نهم. قم: دار الکتب اسلامیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۳). الکافی. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- کمپانی، فضل الله. (۱۳۶۵). حضرت رضا (علیه السلام). تهران: انتشارات مفید.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۷۱ق). بحار الانوار. تهران: المكتبة الاسلامیه.
- _____ (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- _____ (۱۴۲۶ق). بحار الانوار. بیروت: دار صادر.
- _____ (۱۳۸۴). بحار الانوار. چاپ چهارم. تهران: انتشارات اسلامیه.
- محقق داماد، مصطفی. (۱۳۷۴). قواعد فقه. جلد اول. چاپ سوم. تهران: انتشارات سمت.
- محقق حلی، جعفر بن حسن. (۱۳۷۷). شرایع الاسلام. جلد اول. قم: دار التفسیر.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸). مجموعه آثار. چاپ سوم. تهران: انتشارات صدرا.
- معرفت، محمدهادی. (۱۴۲۹ق). تلخیص التمهید. قم: مؤسسه التمهید، منشورات ذوی القربی.
- مقیمی حاجی، ابوالقاسم. (۱۳۸۵). «حقوق حیوانات در فقه اسلامی». فقه اهل بیت (علیهم السلام). شماره چهل و هشتم. صص: ۱۳۸-۱۹۵.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- نجفی، محمدحسن. (۱۴۳۰ق). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

-نوری، میرزا حسین. (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.
-ولائی، عیسی. (۱۳۸۸). اسلام و محیط زیست. قم: اندیشه مولانا.

The Position of Environment and Animal Rights in Razavi's Life

Abdulreza Farhadian ¹

Received: July 08 , 2022

Accepted: October 02 , 2022

Abstract

The environment and animal rights are important issues that have received more attention with the development of urban life and are always the subject of discussion. In this article, using a descriptive and analytical method and using the library method, an attempt has been made to investigate this important issue from the perspective of Razavi's thought. The basic question is, what is the position of environment and animal rights in Razavi's thought? The results of the article show that the environment and animals are very important according to Islamic teachings. According to Islamic teachings as the conceptual framework and ideology governing Razavi's thought, Imam Reza (as) has shown great attention to the environment and animal rights. Imam Reza's attention to the environment has been explained and analyzed in the form of environmental elements including water, air, soil, plants and animals, and the results indicate that in Razavi's thought, numerous orders have been made many times regarding the observance of animal rights, as well as protecting the soil, not polluting and optimal use of water, the benefit of plants and clean air for human life. The result is that in Razavi's thought, preserving and respecting nature is one of the doctrines that practicing it can provide the basis for establishing a healthy and dynamic society.

Keywords: Razavi's Life, Islamic Teachings, Environment, Animal Rights.

---

1. Assistant Professor, Department of Law, Kashan Branch, Islamic Azad University, Kashan, Iran: Farhaadian@gmail.com